

Jan Křen: Návrh projektu Teorie prostoru a doba předmoderní. (Úvod do teritoriálních (areálních) studií)

V souvislosti se současnými diskusemi o zaměření našeho oboru jsem našemu vedení předložil následující návrh společného projektu našeho institutu; zde je uveden pro informaci celého osazenstva.

V oboru a institutu, který jsme zakládali a který mi přirostl k srdci, vysoký věk člověka přirozeně přitahuje k nejmladší a začínající generaci a myšlenka učebnice pro ni je tu produktem také přirozeným. Tento záměr ve mně krystalizoval v ústraní důchodu už několik let a odvahu mi k tomu dodávaly znalosti víc jak šedesátiletého studia, ale též diskuse, jež jsem v posledních letech vedl s bakaláři, kteří myšlenku takové učebnice vítali a uváděli, že by jim prospěla už i při volbě našeho oboru.

Učebnice, určená především začínajícím bakalářům jako vstupní text do studia, je jedním z kroků, jimiž se každý akademický obor vlastně konstituuje a legitimuje. V několika stovkách univerzit, kde se areální studia vyučují, jsou rozličně koncipována výběrem teritorií i pojetím inter-trans-multidisciplinarity. Pokud vím, učebnice areálních studií neexistuje, ačkoli všechny jejich různé konstrukce mají obecný základ jak v rejstříku společenských a humanitních věd, z nichž čerpají svou metodologii, tak v typologii teritorií (regionů) jako součástí (čas)prostoru.

Projekt, který z těchto úvah vzešel, představuji zde osnovou s údaji o stavu zpracování. První pracovní verze je již asi ze dvou třetin hotová a komukoli, kdo by měl zájem, mohu emailem dosavadní text o 530 stránkách poslat (ve verzi pro vedení sem mylně uvedl 350 normostran).

Předložená práce se skládá ze dvou částí: první je vlastní učebnicí a druhá zakotvuje prostorovou problematiku do předmoderní doby. První oddíl první části (A + B) tvoří náčrt světového životního (nejen přírodního) prostředí. Druhý oddíl (C) je věnován vědám, jež se prostorem zabývají, jejich vývojem od chvíle, kdy do této problematiky vstoupily až do současnosti; z jejich metodologií čerpají areální studie i svou inter-trans-multidisciplinarnost. Poslední kapitola tohoto oddílu pojednává vznik a vývoj areálních studií ve světě a naznačuje jejich současné problémy. Třetí, nejrozsáhlejší oddíl (D) obsahuje pak charakteristiky typů regionů jako částic prostoru. V tomto teritoriálním členění jsou svým významem základními jednotkami planety velké prostory světové (makroregiony), z nichž sestává obraz světa jako základ globality, jíž jsou stále víc propojeny a ovlivněny a jíž musí být ve výuce prodchnuty.

Tento systematizující výklad nenahrazuje světové dějiny a nesměřuje k přístupu transnacionálnímu, nýbrž k přístupu (trans)regionálnímu, pro areální studia charakteristickému. Oněch jedenáct makroregionů, jak je literatura běžně člení, doplňuji v současné fázi práce dvěma makroregiony historickými, starověkým Středomořím a starou (předkolumbovskou) Amerikou. V obou případech byla historická kontinuita přetržena, ze Středomoří vznikly dva nové regiony, Evropa (západní a východní) a Přední (Blízký) Východ či sféra islámská; podobně na základě staré Ameriky vznikly oba novodobé makroregiony - Ameriky jižní a severní. Pro konzumenty (studenty) by tato první část práce měla být jakýmsi oknem do obsahu studia, které si zvolili.¹

Na to navazuje druhá část projektu (E + F + G). Oddíl E shrnuje stav světa na prahu zeměpisných objevů, oddíl F tyto objevy a civilizační střety s nimi spojené pojednává a oddíl G je jakousi zprávou o stavu světa na prahu moderny. Tyto tři oddíly rozšiřují rozhled posluchače v obou základních dimenzích společenského dění - v čase, sahajícím až k počátkům civilizace, a v prostoru do celosvětového rozměru.

---

¹ Oddíly, resp. kapitoly obou částí by měly být vždy doplněny několika tituly nejnovější literatury (1-2 zahraniční a 1 český), což nutno učinit až na konci práce; na několika místech textu je už návrh titulů tohoto druhu příkladmo uveden.

Jakkoli to na první pohled vypadá paradoxně, troufám si tvrdit, že tato historická a globální oklika je v souladu s uvažovanou „dehistorizací“ oboru: přenesením této problematiky do učebního textu získává výuka základ, na němž může stavět a vlastní výuka se tím od historie odlehčí.

Rámec běžné učebnice, představovaný oddíly A až D, předkládaný text překračuje druhou část E až G, která cílí k novému otevření pohledu na současnost. Mají-li areální studia své těžiště v současnosti, tvoří jejich širší historický i teritoriální rámec moderní éra posledních dvou a půl století, která je zároveň érou světové evropské či západní hegemonie: jejím tvůrcem byla (západní) Evropa a zdejší trojitá revoluce 18. a počátku 19. století (duchovní osvícenská, britská průmyslová a francouzská a americká politická), jejíž „dech“ tehdy ostatní svět nezachytil – tím se stala jevem unilaterálním.

Unilaterální byla ostatně i její předehra, velké zeměpisné objevy, jež teprve vytvořily ucelený svět – nejvlastnější počátek globalizace nebo globální revoluce. V dějinách lidstva to byl unikátní a neopakovatelný děj, kterým Evropa, do té doby periferní výběžek Euroasie, počala svou velkou historickou kariéru, vedoucí ji v delší časové perspektivě do pozice světového centra. Objevy samy a jejich osvojení nebyly však jednorázovým, ale staletým dějem, který končil až v 18. století objevem posledního světadílu – Austrálie, nepatří-li do této řady též objevy vlastně také neznámých zemí, jakou byla Sibiř či vnitřní Afrika, „objevená“ vlastně až v 19. století, o Antarktidě a Arktidě nemluvě. V roli světového hegemonu prožila Evropa dramatický vývoj do 20. století, kdy postupně vystupuje do popředí její výtvar, Amerika a vytváří se to, co je nazýváno Západem, euroamerickou civilizací.

Podle všeobecného nebo aspoň převažujícího úsudku spěje tato éra ke svému konci: USA mocensky zaznamenávají zřetelný ústup, který Evropa prožila již dříve; sporným se stává i americké prvenství ekonomické, jež Evropa již dávno ztratila. Třebaže západní demokracii ubývá na přitažlivosti, západní kapitalismus formuje ekonomické dění celého světa a Západ mocností stále zůstává - vojensky Amerika (i bez Evropy) nemá a asi dlouho mít nebude sobě soupeře sobě rovného, obě části Západu disponují největším potenciálem vědeckým a v kultuře a životním stylu stále udávají světu tón. Střízlivě nahlíženo a podle historických analogií (nejen starý Řím) soudě, bývají konce tohoto druhu dlouhodobým dějem, který se nepočítá na roky, patrně ani ne na dvě desetiletí, která loni předpověděl I. Wallerstein – spíš to asi budou lhůty delší.

Tato počínající geopolitická změna spadá vjedno s novou trojitou revolucí vědeckou. Jejím prvním dějstvím byla revoluce fyzikální (atomová), již lidstvo získalo potenciál k tomu, aby samo sebe zničilo, ale zároveň vytvořilo novou pohonnou sílu, pomocí níž vstoupilo do vesmíru a rozšířilo svůj prostor i do podzemí a podmoří; druhou revoluci, která je stále v běhu, představuje revoluce informační, jež komprimuje čas i prostor a třetí z nich, revoluce biologická, jejíž genová technologie přibližuje člověka k stvoření, dosud vyhrazovanému jen bohům. Kromě problémů klimatických a proměny životní existence lidstva, jehož většina již žije v „umělém“ prostředí měst, patří k těmto převratným světodějným změnám i „přemnožení“ lidstva se (vzdáleným?) výhledem na vyčerpání zdrojů Země a s aktuálními hrozbami planetárních destrukcí ekologických.

Ačkoli rozhodující impulzy k této současné globální revoluci/retardaci vzešly ze Západu, není to děj unilaterální, jakým byly převraty 16. a 18. století: mnohé země „třetího světa“ tentokrát „dech“ této trojité revoluce zachytily a činí z něho děj multilaterální – Huntington například tuto novou fázi, jež střídá duální polaritu studené války a unipolaritu 90. let, nazývá unimultipolaritou, jiní razí interpretaci interdependenční a Giovanni Grevi přichází s idealistickou či normativní vizí konstruktivní světové governance.

Zde se vlastně kruh těchto změn a také těchto úvah (zatím) uzavírá a klade otázku, která se objevila už v 90. letech. André Gunder Frank² nebyl jediný, který ji tehdy v protikladu s Fukuyamovým Koncem dějin vynesl, zda totiž éra moderní unilaterální hegemonie Západu není v tisíciletých dějinách lidstva vlastně výjimkou, ne-li dokonce anomálií; anomálie je možná příliš silné slovo, ale faktem zůstává, že velká historická kariéra Evropy a Západu se od dějin předchozích a současných odlišuje.

Pro odpověď na tuto otázku je nepominutelný pohled na dobu předmoderní a červenou nití zde pojednávaného textu je také aktuální otázka uni- či multilaterality, kterou dokládají přelomové doby světodějných společenských revolucí.

První z nich byla revoluce neolitická, vznik zemědělství a měst. Nepřekročil-li člověk hranici živočišného světa už ovládnutím ohně, pak prvním krokem, jímž se z něho už najisto vymkl, bylo pěstování rostlin a domestikace zvířete; tím se stal producentem a první města představovala krok další – člověk začal žít „mimo přírodu“ v prostředí, které uměle vytvořil. V tehdejší světě, jímž byla Euroasie, byl tento děj multi(tri)laterální, ztělesněný trojicí prvních velkých civilizací (Středomoří, Indie, Čína).

Po řadě obrovitých migračních vln „stěhování národů“ nastoupila v Euroasii další světodějná druhá revoluce agrární, která byla též multilaterální: mezi 8. a 12. stoletím n. l. proběhla ve čtyřech centrech, v Číně, Indii, Předním (Blízkém) Východě a v Evropě. Novum tkvělo v tom, že k ruční lidské práci přibyla tažná a nosná síla zvířecí a pohonná síla přírodních živlů – větrný a vodní mlýn, historicky první stroj; ve skutečnosti tu dominovala Čína souborem svých epochálních vynálezů (kompas, střelný prach, knihtisk etc.), která tam končila sungskou érou.

Následující nové velké migrace, vycházející ze střední Asie, vyvrcholily veleříší mongolskou, jejíž pád byl koncem dávné světové nadvlády kočovníků - tedy další multilaterální děj, který silně ovlivnil i západní Evropu Mongoly neovládnutou.

Teprve velké zeměpisné objevy 16. století byly, jak již řečeno, dějem unilaterálním, dílem jediné (západní) Evropy – po té, co Čína, mocnost pro tento historický čin v první polovině 15. století nejvíce kvalifikovaná, se této role nechopila či na ni rezignovala. Obrovitou (kolumbovskou) transplantací fauny a flóry byly objevy dějem pravdě globálním, jímž se vlastně teprve vytvořila celistvá světová příroda a vznikla i nová lidstva - koloniální národy.

Třebaže Evropa získala v Nových světech významný akcelerační faktor svého vývoje, centrem světa a jeho nejvyspělejší civilizací se ještě nestala – jí rovná a asi i bohatší nebyla jen Čína, ale i Indie a možná i mezi nimi položený svět islámský. Jednou z příčin této „rovnosti“ byla skutečnost, že tato století byla všude údobím růstu bez rozvoje (prosperity without growth), vývoje v podstatě kvantitativního bez onoho trsu či souboru převratných změn technologických, ekonomických i duchovních, jakými se velké revoluce vyznačují³.

Zdrojem moderní doby, která je zároveň dobou hegemonie Evropy a později euroamerického Západu byla, jak již shora řečeno, ona trojitá revoluce přelomu 18. a 19.

---

² The Underdevelopment of Development in: Skandinavian Journal of Development Alternatives 10/1991, s. 5-72; též ReOrient: global economy in the Asian, University of California Press, Berkeley 1998.

³ Analogie s Kuhnovým schématem paradigmatického převratu ve vědě je v tomto případě nabíledni. Německá historiografie tu užívá pojmu Sattelzeit, který je zjevně inspirován Jaspersovým axiálním věkem duchovních velikánů 8. až 3. století př. n. l. (Konfucius, Buddha, monoteismus židovských proroků či řečtí filozofové). Není to ostatně úplný Jaspersův objev: už v 18. století se mluvilo o „une grande révolution spirituelle du genre humaine“, která byla duchovním průlomem nového Existenzerhellung světa, tedy konstelace, která se bude opakovat v renesanci, znovu v osvícenství a možná je takovou dobou i scientní současnost. To ovšem je jen jeden z možných interpretačních vzorců: marxisté měli svou zákonitou střidu společenských řádů, jejímž antipódem je americká teorie modernizace, v historické sociologii se hovoří o sociálně ekonomických formacích, ekonomická věda (např. Kondratěv) operuje s teorií ekonomických cyklů, podnětná je i teorie impérií (Eisenstadt a j.) etc.

století, tedy děj unilaterální, který ostatní svět nezachytil. Následujících 250 let unilaterální hegemonie Západu je civilizačně dobou asi nejvelkolepější, a zároveň i nejhrůznější - s ohledem na dvě světové války, na vznik potence lidstva samo sebe atomárně zničit a na schopnost ekologicky i jinak ohrožovat svou planetu. Lze-li po třetí opakovat, co už bylo shora řečeno: tato éra končí a současné dění je multilaterální.

Velká éra Západu v tomto světle nabývá své pravé podoby - výjimka v tisícileté historii lidstva. Současnosti se tak dostává vpravdě historický rozměr: lidstvo se patrně vrací ke své normální, totiž multilaterální existenci - koho čeká nalezení východiska ze současné existenční křižovatky lidstva je právě tato tvořící se multilaterální společnost. To by mělo být fundamentálním orientačním poznatkem textu navrhovaného projektu, vlastně jeho pointou: rozvinut v doslovu, následujícím po kapitolách o předmoderní době, vytváří klenbu nad prostorem doby moderní a současné, která je vlastním předmětem naší výuky. V tom ohledu není zde koncipovaná učebnice zcela tradiční, neboť svou druhou částí cílí – v duchu a smyslu aktuálních areálních studií – k jejich zařazení do oněch nejširších historických a globálních souvislostí, které jsou zde ve zkratce naznačeny. I když konečná redakce bude usilovat o maximální srozumitelnost textu, některé pasáže asi trochu obtížné zůstanou – obtíž ale pro začátečníky užitečná jako náhled do náročného poznání, které je ve studiu čeká.

***

Na první pracovní a dosud nedokončené verzi textu se diskusemi a četnými cennými připomínkami podíleli Jan Bečka, Lucie Filipová, Dana Kolenovská a Ondřej Matějka, jejichž poslední várka ještě není zapracována. Celý dosavadní text již někteří členové IMS dostali a třeba s Vykoukalem a Peškem jsme si o něm dobře podebatovali.

V předloženém textu se však určitě vyskytují mnohé chyby, nedostatky a problémy. Kvůli tomu a také ke svému dokončení by tato práce potřebovala širší součinnost členů institutu; být dokonale orientován v tak široké problematice a v nejnovější literatuře překračuje možnosti jednotlivce, v mém případě nadto i věkem omezené. Kdyby se však podařilo spojit síly, mohla by během roku nebo ve lhůtě jen o málo delší vzniknout práce, kterou by se snad mohl IMS prezentovat a získat v ní i praktický přínos pro výuku. Snad by to také nebyla úplně marná příležitost k věcným, katedry překračujícím diskusím o našem oboru, podnět k týmové práci, institut stmelující a dokonce i jistá zkouška způsobu práce, s níž moc zkušeností nemáme.

Učebnice sama o sobě je sice náročná, ale zase není tak velkou vědou, která by vyžadovala zvláštní výzkum. Podle mého je v institutu a jeho členech k dispozici velký fundus znalostí, které by se takto daly aktivizovat a zužitkovat vlastně bez mimořádného pracovního zatížení, které by rušilo individuální plány. Pokud by se v další práci objevily rozdílné názory a nepodařilo se je v diskusi překonat, nebylo by to na škodu, neboť by mohly být v textu prezentovány – pro konzumenty docela užitečný poznatek o názorové pluralitě.

Mám představu, že by každý člen IMS měl mít podle své volby možnost a právo autorské spoluúčasti kritikou i návrhy změn, oprav, úprav, doplňků i eventuálních škrťů. Dosavadní text (cca 530 normostran) je k dispozici a každý si může udělat obrázek, zda by dokončení nehotových nebo chybějících kapitol stálo za to; z příloženého obsahu je patrné, které to jsou. Kdyby se dokonce podařilo pro několik kapitol (zejména v oddílu C) získat spolupráci kolegů z druhých institutů, bylo by to i v souladu s programem PRVOUKU.

Rád bych zdůraznil, že si co důchodce na volné noze, jehož ta práce těší a udržuje při životě, nečiním žádné autorské nároky; klidně by to mohlo, vyjít pod pseudonymem Adam IMES.

Závěrem prakticky: nedávno jsem při jiné záležitosti měl dosti obsáhlý rozhovor s ředitelem nakladatelství Karolinum panem Valo, který o tento projekt, jehož osnovu ode mne dostal, projevil eminentní zájem a bral by ho ihned, neboť učebnice patří k hlavním

úkolům, které UK nakladatelství ukládá, má pro ně zvláštní edici, která je podle pana ředitele také velmi lukrativní – učebnice tohoto druhu budí zájem i v širší čtenářské veřejnosti.

Osnova:

TEORIE PROSTORU A DOBA PŘEDMODERNÍ

Úvod do teritoriálních (areálních) studií

Předmluva (1)

ČÁST PRVNÍ: VĚDY O PROSTORECH

A. Úvod: Prostor jako problém

A1. **Prostor a čas (1)** (V závorkách počítačové stránky textu o 530 normostr.)

A2. Zobrazení prostoru (1)

B. Životní prostředí

B1. Klima (4)

B2. Oceány a moře (10)

B3. Pevniny (22)

B4. Osídlení (29)

B5. Přírodní výbava lidstva (32)

C. Teorie prostoru

C1. Prostorová sociologie (39)

C2. Prostorová politologie (41)

C3. Prostorová historiografie (42)

C4. Postmodernismus (45)

C5. Nová kulturní historie – cultural studies (50) (Obecný výklad + podkapitoly: mikrohistorie, minority, historická paměť, tradice, národnostní otázka)

C6. Kulturní pojetí prostoru – spatial turn (64)

C7. Environmentální pojetí prostoru (69)

C8. Areální (teritoriální) studia (76) (Část C by asi kromě historické geografie měla být doplněna o pojetí prostoru v právní vědě, ekonomii a též v uměnovědě, jež zpravidla sleduje slohy, ačkoli umění je i teritoriálně zakotvené; pro tyto části se necítím dost kvalifikovaný a potřebovalo by to odborníky, možná i z jiných institutů)

D. Členění prostoru

D1. Částice prostoru – regiony (90)

D2. Typy regionů (92) (Regiony přírodní, politické, administrativní, hranice, pomezí, diaspory, národnostní, historické, ekonomické, dopravní, komunikační, kulturní, duchovní, síťové a virtuální, mikroprostor: člověk, třeba doplnit o gender prostory)

D3. Členění světového prostoru (106)

D4. Světové regiony – návrh konstrukce (113)

D5. Nové světy (114)

D5a. *Stará (předkolumbovská) Amerika* (114)

D5b. *Nová Amerika jižní* (114)

- D5c. *Nová Amerika severní* (114)
- D5d. *Austrálie* (115)
- D5e. Antarktida a Arktida (117)
- D6. *Afrika – staronový svět* (117)
- D7. Starý svět – Euroasie (118)
- D7a. Východní Asie (118)
- D7b. Jihovýchodní Asie (149)
- D7c. Jižní Asie – Indický subkontinent (157)
- D7d. *Střední (Vnitřní) Asie* (171)
- D7e. Starověké Středomoří (173)
- D7f. *Evropa západní a východní* (193)
- D7g. *Přední Východ a islám* (197)

Kapitoly D5 až D7g obsahují systémově pojaté podkapitoly: po stručném úvodu o současnosti následují pasáže: přírodní prostředí, vývoj osídlení a etnické struktury, státně politický vývoj, ekonomika, vzdělanost, umění, náboženství; vše dovedeno do 18. nebo 19. stol. se stručným výhledem zase k současnosti.

Během roku bych byl snad schopen napsat, resp. přepracovat kapitoly D5d, D6, D7d, D7e, D7f a D7g; nejistý jsem si kapitolami D5a, b, c.

ČÁST DRUHÁ: PROMĚNY SVĚTOVÉHO PROSTORU V DOBĚ PŘEDMODERNÍ

E. Svět staré Euroasie (199)

- E1. Starověké představy světa (199)
- E2. Temné věky stěhování národů (202)
- E3. Středověká Euroasie a její centra (207)
- E4. Velkoříše mongolská a osmanská (212)

F. Objev Nových světů (216)

- F1. Objev Ameriky (216)
- F2. První koloniální impéria (219)
- F3. Další vlny objevů (220)
- F4. Světodějné význam Objevů (223)

G. Na prahu moderny

- G1. Proměny přírody – kolumbovská transplantace (227)
- G2. Proměny lidstva (230)
- G3. Proměny Evropy (234 - 236)

Doslov

Dvěšestpadesátiletá éra evropské a západní hegemonie abnormalitou dějin lidstva?

Trojí písmo titulků označuje stav textů:

Texty dosud nevypracované

Texty pracovně načrtnuté, které potřebují přepracování a doplnění

Hotové texty pracovní verze